ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Norqo'chqorov Alisher Rozzoq o'g'li

O’zbekiston Respublikasi

Bank-moliya akademiyasi magistranti

norkuchkorov95@bk.ru

TIJORAT BANKLARINING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA ILG'OR XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASINI QO'LLASH YO'LLARI (MILLIY BANK MISOLIDA)

Annotatsiya. Mazkur maqolada tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda ilg‘or xorijiy davlatlar tajribasini qo‘llash masalalari tadqiq etiladi. Xususan, bank kapitalining yetarliligi, likvidlikni boshqarish, risklarni minimallashtirish, stress-testlash mexanizmlari hamda prudensial nazorat tizimlarining amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Ilg‘or xorijiy bank tizimlarida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda qo‘llanilayotgan zamonaviy yondashuvlar o‘rganilib, ularni O‘zbekiston bank tizimi sharoitida joriy etish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda Milliy bank faoliyati misolida xorijiy tajribani adaptatsiya qilishning istiqbolli yo‘nalishlari aniqlanadi hamda amaliy taklif va xulosalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, moliyaviy barqarorlik, xorijiy tajriba, bank kapitali, likvidlik, risklarni boshqarish, prudensial nazorat, Milliy bank.

Abstract. This article examines the application of advanced foreign experience in ensuring the financial stability of commercial banks. Particular attention is paid to capital adequacy, liquidity management, risk minimization, stress-testing mechanisms, and prudential supervision systems. Modern approaches used in developed banking systems to strengthen financial stability are analyzed, and the possibilities of their implementation under the conditions of Uzbekistan’s banking sector are assessed. Based on the case of the National Bank, the study identifies promising directions for adapting foreign experience and formulates practical conclusions and recommendations aimed at enhancing the financial sustainability of commercial banks.

Keywords: commercial banks, financial stability, foreign experience, bank capital, liquidity management, risk management, prudential regulation, National Bank.

Kirish

Bugungi globallashuv va moliyaviy bozorlarning chuqur integratsiyalashuvi sharoitida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash masalasi jahon iqtisodiyotining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylandi. So‘nggi yillarda global moliyaviy inqirozlar, geosiyosiy beqarorlik, inflyatsion bosimning kuchayishi hamda raqamli transformatsiya jarayonlari bank tizimiga nisbatan risklarni yanada murakkablashtirmoqda. Ushbu sharoitda banklarning kapital yetarliligi, likvidlik darajasi, aktivlar sifati va risklarni boshqarish tizimlari moliyaviy barqarorlikni ta’minlovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklari barqarorligini mustahkamlashda xalqaro prudensial standartlar, xususan, kapital va likvidlik bo‘yicha qat’iy talablar, stress-testlash mexanizmlari, makroprudensial nazorat vositalari hamda zamonaviy korporativ boshqaruv tizimlarining joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Basel III talablariga asoslangan yondashuvlar bank sektorining tashqi va ichki shoklarga chidamliligini oshirishda samarali mexanizm sifatida e’tirof etilmoqda. Tijorat banklari faoliyatida risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish, kapital bazasini mustahkamlash, likvidlikni boshqarish mexanizmlarini xalqaro amaliyotga moslashtirish ustuvor vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Ushbu jarayonda ilg‘or xorijiy tajribani chuqur o‘rganish va uni milliy bank tizimi sharoitlariga moslashtirish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy qism

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi bank tizimining uzluksiz faoliyat yuritishi, moliyaviy vositachilik samaradorligini ta’minlash hamda real sektorni kreditlash imkoniyatlarini kengaytirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Xalqaro amaliyot shuni ko‘rsatadiki, banklarning moliyaviy barqarorligi, avvalo, kapital yetarliligi darajasi, aktivlar sifati, likvidlik ko‘rsatkichlari va risklarni boshqarish tizimining mukammalligi bilan belgilanadi. So‘nggi yillarda rivojlangan davlatlar bank tizimida Basel III talablariga muvofiq minimal kapital yetarliligi ko‘rsatkichlari oshirilib, yuqori sifatli birlamchi kapital (Common Equity Tier 1) ulushi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Natijada banklarning moliyaviy shoklarga bardoshliligi sezilarli darajada kuchaydi.

Xorijiy davlatlar tajribasida bank kapitalini mustahkamlash bilan bir qatorda, aktivlar portfelining diversifikatsiyasi va muammoli kreditlar ulushini kamaytirish asosiy yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda bank aktivlari tarkibida past riskli va yuqori likvidli instrumentlar ulushi oshib borayotgani kuzatilmoqda. Shu bilan birga, kredit riskini baholashda zamonaviy skoring tizimlari, sun’iy intellektga asoslangan tahliliy modellar hamda real vaqt rejimida monitoring qilish mexanizmlari keng joriy etilmoqda. Bu esa kredit portfeli sifatini yaxshilash va kredit yo‘qotishlarini minimallashtirish imkonini bermoqda.

Likvidlikni boshqarish masalasi ham xorijiy banklar tajribasida alohida o‘rin tutadi. Likvidlik qamrov koeffitsiyenti (LCR) va sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyenti (NSFR) kabi ko‘rsatkichlar banklarning qisqa va uzoq muddatli majburiyatlarni bajarish qobiliyatini baholashda asosiy mezon sifatida qo‘llanilmoqda. So‘nggi yillarda rivojlangan bank tizimlarida ushbu ko‘rsatkichlar belgilangan minimal talabdan yuqori darajada saqlanayotgani bank sektorining umumiy barqarorligini ta’minlashga xizmat qilmoqda. Natijada moliyaviy bozorlar beqarorligi kuchaygan sharoitda ham banklar likvidlik inqiroziga kamroq duch kelmoqda.

Xalqaro tajribada stress-testlash mexanizmlari moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning muhim instrumentiga aylangan. Banklar turli makroiqtisodiy ssenariylar asosida kapital yetarliligi va likvidlik holatini baholab, potentsial xavflarga oldindan tayyorlanmoqda.

O‘zbekiston bank tizimida ham so‘nggi yillarda moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini yaxshilash bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Tijorat banklari kapital bazasini mustahkamlash, muammoli kreditlar ulushini qisqartirish va likvidlikni samarali boshqarishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur jarayonda Milliy bank faoliyati alohida ahamiyat kasb etib, bank kapitalining barqaror o‘sishi, aktivlar portfelining kengayishi hamda raqamli risk-menejment tizimlarining joriy etilishi orqali moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga intilmoqda. Bank amaliyotida xalqaro standartlarga mos ichki nazorat, audit va risklarni boshqarish mexanizmlarining kuchaytirilishi moliyaviy ko‘rsatkichlarning barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynamoqda.

Umuman olganda, ilg‘or xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash kompleks yondashuvni talab etadi. Kapital va likvidlik talablarini kuchaytirish, aktivlar sifatini yaxshilash, stress-testlash va makroprudensial nazorat vositalarini keng qo‘llash hamda zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish bank tizimining barqaror rivojlanishini ta’minlaydi..

1-jadval.

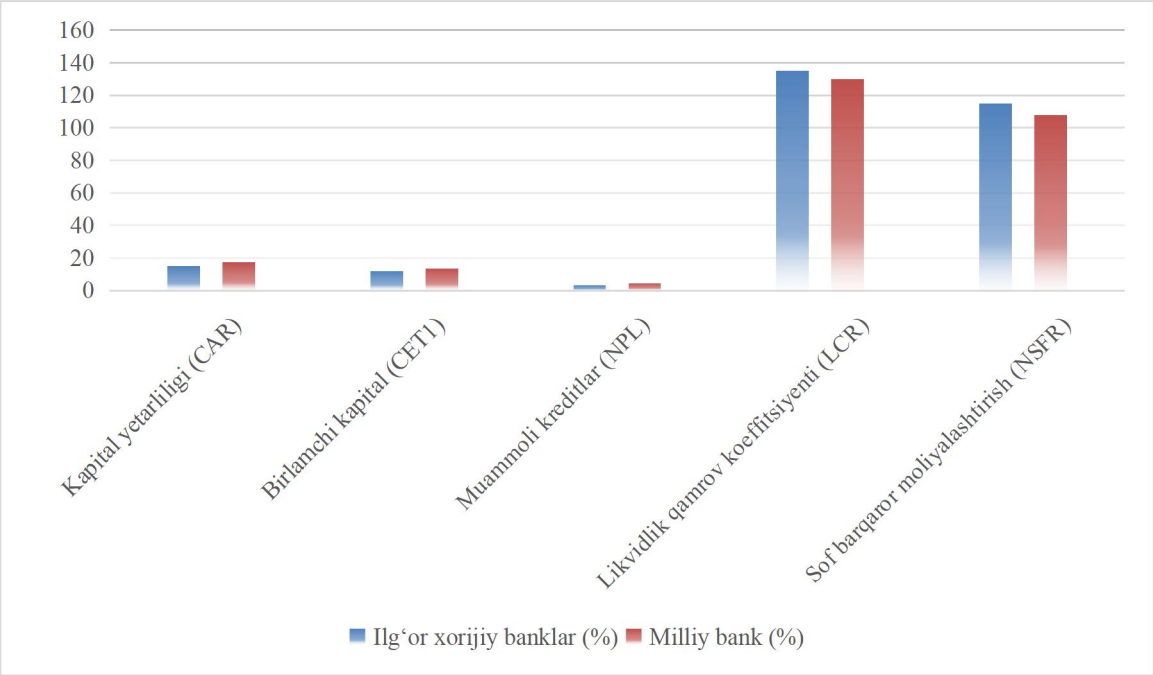
Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash ko‘rsatkichlari: xorijiy tajriba va O‘zbekiston amaliyoti (Milliy bank misolida)

№	Ko‘rsatkichlar	Ilg‘or xorijiy banklar tajribasi	O‘zbekiston bank tizimi (Milliy bank misolida)
1	Kapital yetarliligi (CAR)	14–16 %	17–18 %
2	Birlamchi kapital (CET1) ulushi	11–13 %	13–14 %
3	Muammoli kreditlar (NPL) ulushi	2–4 %	4–5 %
4	Likvidlik qamrov koeffitsiyenti (LCR)	120–150 %	130 % dan yuqori
5	Sof barqaror moliyalashtirish (NSFR)	110–120 %	105–110 %
6	Stress-testlash amaliyoti	Har chorakda, majburiy	Yillik va yarim yillik
7	Risklarni boshqarish modeli	AI va big data asosida	Raqamli risk-menejment joriy etilmoqda
8	Prudensial nazorat	Makroprudensial yondashuv kuchli	Xalqaro standartlarga moslashuv bosqichida

Manba: Xalqaro bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi (Basel III standartlari), Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF) va Jahon banki bank sektori bo‘yicha umumlashtirilgan tahlillari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik ma’lumotlari muallif tomonidan tuzilgan.

Jadval ma’lumotlari tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda qo‘llaniladigan asosiy prudensial ko‘rsatkichlarning holatini aks ettiradi. Unda ilg‘or xorijiy banklar tajribasi bilan O‘zbekiston bank tizimi, xususan Milliy bank faoliyatining solishtirma tahlili keltirilgan. Xorijiy banklarda kapital yetarliligi va birlamchi kapital ulushining yuqori darajada shakllanishi moliyaviy shoklarga nisbatan barqarorlikni oshirayotgan bo‘lsa, muammoli kreditlar ulushining pastligi kredit risklarini samarali boshqarish mexanizmlarining mavjudligidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, likvidlik qamrov koeffitsiyenti va sof barqaror moliyalashtirish ko‘rsatkichlarining belgilangan me’yorlardan yuqori darajada saqlanishi banklarning qisqa va uzoq muddatli majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish imkoniyatini kengaytiradi. Milliy bank misolida ushbu ko‘rsatkichlarning xalqaro minimal talablardan yuqori darajada shakllanayotgani bank tizimida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning ijobiy natijalarini ko‘rsatadi. Biroq stress-testlash jarayonlarining yanada tizimlashtirilishi va zamonaviy raqamli risk-menejment vositalarini chuqurroq joriy etish orqali banklarning uzoq muddatli barqarorligini yanada oshirish mumkin.

1-rasm. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi ko‘rsatkichlari: xorijiy tajriba va Milliy bank taqqoslanishi.

Manba: Basel III xalqaro prudensial standartlari, Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi va Jahon bankining bank sektori bo‘yicha umumlashtirilgan tahlillari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ochiq statistik ma’lumotlari hamda Milliy bank moliyaviy hisobotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

Diagrammada tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi asosiy prudensial ko‘rsatkichlar — kapital yetarliligi (CAR), birlamchi kapital ulushi (CET1), muammoli kreditlar (NPL), likvidlik qamrov koeffitsiyenti (LCR) hamda sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyenti (NSFR) bo‘yicha ilg‘or xorijiy banklar tajribasi va O‘zbekiston bank tizimi, xususan Milliy bank faoliyati solishtirma ko‘rinishda aks ettirilgan. Diagramma ma’lumotlari bank sektorida moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda kapital va likvidlik ko‘rsatkichlarining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini yaqqol namoyon etadi.

Diagrammadan ko‘rinadiki, Milliy bankda kapital yetarliligi va birlamchi kapital ulushi ko‘rsatkichlari xalqaro prudensial me’yorlardan yuqori darajada shakllangan bo‘lib, bu bankning moliyaviy shoklarga nisbatan chidamliligini oshiradi. Ushbu holat bank kapital bazasining mustahkamligini, zararlarni qoplash imkoniyatining yetarliligini hamda uzoq muddatli barqaror faoliyat yuritish salohiyatini ko‘rsatadi. Xorijiy banklar tajribasi bilan solishtirganda, Milliy bank kapital ko‘rsatkichlarining raqobatbardosh darajada ekanligi milliy bank tizimida olib borilayotgan islohotlarning ijobiy natijasidir.

Shu bilan birga, muammoli kreditlar ulushining xorijiy banklarga nisbatan nisbatan yuqoriroq ekanligi kredit portfeli sifati va risklarni boshqarish tizimini yanada takomillashtirish zaruratini ko‘rsatadi. Rivojlangan bank tizimlarida kredit risklarini baholashda raqamli skoring, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar tahliliga asoslangan modellar keng qo‘llanilayotgani NPL darajasining past bo‘lishiga xizmat qilmoqda. Ushbu tajribani Milliy bank amaliyotiga chuqurroq joriy etish kredit risklarini kamaytirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash imkonini beradi.

Likvidlik qamrov koeffitsiyenti va sof barqaror moliyalashtirish ko‘rsatkichlari bo‘yicha diagramma banklarning qisqa va uzoq muddatli majburiyatlarini bajarish imkoniyatlari yetarli darajada ekanligini aks ettiradi. Milliy bankda ushbu ko‘rsatkichlarning belgilangan minimal talablardan yuqori darajada saqlanishi bankning to‘lovga layoqatliligini, depozitlar va boshqa majburiyatlar bo‘yicha ishonchliligini ta’minlaydi. Bu esa moliyaviy bozorlarda beqarorlik kuchaygan sharoitda ham bank faoliyatining uzluksizligini kafolatlaydi.

Xulosa

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash zamonaviy bank tizimi rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Global moliyaviy bozorlar beqarorligi, makroiqtisodiy xatarlarning kuchayishi hamda raqamli transformatsiya jarayonlari banklardan kapital va likvidlikni samarali boshqarish, risklarni chuqur tahlil qilish va xalqaro prudensial standartlarga moslashishni talab etmoqda. Ilg‘or xorijiy davlatlar tajribasi bank sektorida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda kompleks va tizimli yondashuvning ustunligini tasdiqlaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kapital yetarliligi va birlamchi kapital ulushining yuqori darajada shakllanishi banklarning moliyaviy shoklarga nisbatan chidamliligini oshiradi hamda uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta’minlaydi. Likvidlik qamrov koeffitsiyenti va sof barqaror moliyalashtirish ko‘rsatkichlarining belgilangan me’yorlardan yuqori darajada saqlanishi banklarning qisqa va uzoq muddatli majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish imkoniyatini kengaytiradi. Shu bilan birga, muammoli kreditlar ulushining past darajada bo‘lishi kredit risklarini samarali boshqarish mexanizmlarining muhim natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston bank tizimi misolida, xususan Milliy bank faoliyatida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ijobiy natijalar bermoqda. Bank kapitali va likvidlik ko‘rsatkichlarining xalqaro minimal talablardan yuqori darajada shakllanayotgani milliy bank tizimining barqarorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Biroq kredit risklarini boshqarish, stress-testlash jarayonlarini yanada tizimlashtirish hamda raqamli risk-menejment vositalarini chuqurroq joriy etish zarurati saqlanib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda ilg‘or xorijiy davlatlar tajribasini o‘rganish va uni milliy bank tizimi sharoitlariga moslashtirish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Kapital va likvidlikni mustahkamlash, aktivlar sifatini yaxshilash, prudensial nazoratni kuchaytirish hamda zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali bank tizimining barqaror va raqobatbardosh rivojlanishini ta’minlash mumkin.

Takliflar:

1. Kapital yetarliligini mustahkamlash bo‘yicha takliflar. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda kapital bazasini mustahkamlash ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan banklarda yuqori sifatli birlamchi kapital (CET1) ulushini oshirish, foydaning ma’lum qismini majburiy ravishda kapitalizatsiya qilish hamda kapitalni uzoq muddatli strategik rejalashtirish tizimini joriy etish zarur. Ushbu choralar banklarning moliyaviy shoklarga nisbatan chidamliligini oshirish va barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

2. 2. Kredit risklarini boshqarishni takomillashtirish. Muammoli kreditlar ulushini kamaytirish maqsadida kredit portfeli sifatini oshirishga qaratilgan zamonaviy risk-menejment mexanizmlarini keng joriy etish lozim. Xususan, xorijiy banklar tajribasida keng qo‘llanilayotgan raqamli skoring tizimlari, sun’iy intellekt va katta hajmdagi ma’lumotlar tahliliga asoslangan kredit baholash modellari bank amaliyotiga bosqichma-bosqich tatbiq etilishi maqsadga muvofiq. Bu kredit risklarini oldindan aniqlash va yo‘qotishlarni minimallashtirish imkonini beradi.

3. 3. Likvidlikni boshqarish mexanizmlarini kuchaytirish. Banklarning qisqa va uzoq muddatli majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish imkoniyatlarini kengaytirish uchun likvidlik qamrov koeffitsiyenti (LCR) va sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyenti (NSFR)ni doimiy monitoring qilish tizimini takomillashtirish zarur. Likvid aktivlar portfelini diversifikatsiya qilish va barqaror moliyalashtirish manbalarini kengaytirish banklarning umumiy moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi.

4. 4. Stress-testlash va prudensial nazoratni rivojlantirish. Ilg‘or xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqib, tijorat banklarida stress-testlash jarayonlarini tizimli va muntazam asosda amalga oshirish zarur. Turli makroiqtisodiy ssenariylar asosida bank balansiga ta’sir etuvchi risklarni baholash strategik qarorlar qabul qilish sifatini oshiradi. Shuningdek, makroprudensial nazorat vositalarini kuchaytirish bank tizimida tizimli xatarlarning oldini olishga xizmat qiladi.

5. Raqamli risk-menejment va ichki nazorat tizimlarini rivojlantirish. Bank faoliyatida raqamli texnologiyalardan keng foydalanish orqali risklarni real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega. Ichki nazorat va audit tizimlarini xalqaro standartlarga moslashtirish bank faoliyatining shaffofligini oshiradi hamda moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

6. Xorijiy tajribani milliy bank tizimiga moslashtirish. Ilg‘or xorijiy davlatlar tajribasini to‘liq ko‘chirib olish emas, balki uni milliy bank tizimi xususiyatlarini inobatga olgan holda moslashtirish zarur. Ushbu jarayonda Milliy bank faoliyati tajriba maydoni sifatida xizmat qilishi mumkin. Xalqaro standartlarga mos boshqaruv, risk-menejment va prudensial yondashuvlarni izchil joriy etish bank tizimining barqaror va raqobatbardosh rivojlanishini ta’minlaydi.

Manbalar ro‘yxati:

1. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: Finalising post-crisis reforms. Bank for International Settlements, Basel, Switzerland.
2. International Monetary Fund. Global Financial Stability Report. IMF, Washington, D.C.
3. World Bank. Global Financial Development Report. World Bank Group, Washington, D.C.
4. European Central Bank. Financial Stability Review. ECB, Frankfurt am Main.
5. Gorton, G., & Metrick, A. (2012). Regulating the Shadow Banking System. Brookings Papers on Economic Activity.
6. Saunders, A., & Cornett, M. (2022). Financial Institutions Management: A Risk Management Approach. McGraw-Hill Education.
7. Mishkin, F. S. (2021). The Economics of Money, Banking and Financial Markets. Pearson Education.
8. Rose, P. S., & Hudgins, S. C. (2020). Bank Management & Financial Services. McGraw-Hill Education.
9. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank tizimining barqarorligi bo‘yicha sharhlar va statistik byulletenlar.
10. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Tijorat banklari faoliyatini prudensial tartibga solish bo‘yicha me’yoriy hujjatlar.
11. Milliy bank. Yillik moliyaviy hisobotlar va audit xulosalari.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining bank-moliya tizimini isloh qilishga oid farmon va qarorlari.
13. Asian Development Bank. Financial Sector Development in Central Asia. ADB Publications.